

Op weg naar het heden

Van Ton Lemaire verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos *uitgevers*

- 1968 *De tederheid*
- 1970 *Filosofie van het landschap*
- 1976 *Over de waarde van culturen*
- 1980 *Het Vertoog over de Ongelijkheid*
van Jean-Jacques Rousseau
- 1986 *De indiaan in ons bewustzijn*
- 1988 *Binnenwegen*
- 1990 *Twijfel aan Europa*
- 1995 *Godenspijs of duivelsbrood*
- 1997 *Wandelenderwijs*
- 2002 *Met open zinnen*
- 2004 *De leeuwerik*
- 2007 *Op vleugels van de ziel*
- 2008 *Claude Lévi-Strauss*
- 2010 *De val van Prometheus*
- 2013 *Het lied van Hiawatha*
- 2013 *Verre velden*
- 2014 *Mettertijd*
- 2017 *Onder dieren*
- 2019 *Met lichte tred*
- 2022 *Tegen de tijd*
- 2023 *Bomen en bossen*
- 2025 *Met open ogen*

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Ton Lemaire

Op weg naar het heden

Filosoferen over tijd en leven

Ambo|Anthos
Amsterdam

Hoofdstuk x, 'Met open ogen. Over gezichten bij mens en dier', is in 2025 als essay voor de Confituurboekhandels in België verschenen.

ISBN 978 90 263 7388 6

ISBN 978 90 263 7389 3 (e-book)

© 2026 Ton Lemaire

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan

Omslagontwerp Suzan Beijer

Omslagillustratie © Awoiska van der Molen

Foto auteur © Marten Minkema

Ambo|Anthos *uitgevers* vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Und allem Weh zu Trotze bleib ich
Verliebt in die verrückte Welt.

– Hermann Hesse

O mon âme, n'aspire pas à la vie immortelle,
mais épuise le champ du possible.

– Pindarus

De Weg van de Boeddha bestuderen,
is het zelf bestuderen.
Het zelf bestuderen is het zelf vergeten.
Het zelf vergeten is verlicht worden
door de tienduizend dingen.

– Eihei Dōgen

Inhoud

Voorwoord 9

- I Waaron ik schrijf, bij wijze van inleiding 15
- II Levenslust 24
- III Wending naar de wereld 41
- IV De stroom van het leven 61
- V Het ontsnappende begin 82
- VI Het eeuwige ogenblik 95
- VII Stillevens, of de grootheid van het kleine 112
- VIII Optimisme en pessimisme 130
- IX Ode aan de hand 145
- X Met open ogen, over gezichten bij mens en dier 164
- XI Vreemdeling 207
- XII Een verontrustende wereld 233
- XIII Na verloop van tijd 250

Noten 275

Literatuur 283

Personenregister 291

Illustratieverantwoording 295

Voorwoord

Het komt veel voor dat men bij het naderen van de ouderdom steeds meer de neiging heeft om terug te kijken op zijn of haar leven en er bepaalde lijnen en enige samenhang in probeert te ontdekken. Ook ik ben in dit stadium beland en probeer zodoende van mijn leven rekenschap te geven. Dat houdt onder andere in dat ik nadenk over de rol die filosofie in mijn leven heeft gespeeld, lange tijd naast antropologie mijn voornaamste intellectuele bezigheid. Het houdt in dat ik me verdiep in de manier waarop ik de diverse stromingen waarmee ik in contact kwam heb verwerkt, zoals het existentialisme, de fenomenologie, het (neo)marxisme en het structuralisme, om de voornaamste te noemen. Het betekent ook dat ik me bezin op de manier waarop ik de geschiedenis van de wijsbegeerte heb ondergaan, zowel tijdens mijn opleiding als daarna door eigen lectuur. Wat daarbij zijdelings ook een rol speelde, was de invloed van de sociale wetenschappen en van de literatuur en de kunst. Terwijl de eerste mijn hoofd bezighielden, beïnvloedden de laatste twee vooral mijn hart.

Wat een filosoof op de keper beschouwd te bieden heeft, zijn ideeën en interpretaties, beide uiteraard door argumenten ondersteund. Filosoferen houdt het beoefenen in van kritische reflectie en moet gepaard gaan met de onderkenning en ontmaskering van elke vorm van ideologie. Bovendien moet een filosofische theorie

zichzelf kunnen funderen, dus haar eigen voorwaarden kunnen aangeven, iets wat verre van gemakkelijk is. Het is zelfs mogelijk dat een verraderlijk ideologisch element zich in het hart bevindt van bijna elke filosofie, in zoverre die namelijk geneigd is tot de veronderstelling dat de mensenwereld hoofdzakelijk door ideeën en interpretaties beheerst wordt. Daarin bestaat de grote illusie van het (filosofisch) idealisme, dat vooral in Duitsland gebloeid heeft en daarna in de loop van de negentiende eeuw ook door Duitsers is bestreden. Dat is immers de strekking van het oeuvre van Ludwig Feuerbach en Karl Marx, van Arthur Schopenhauer en Friedrich Nietzsche.

Voor een belangrijk deel richt de filosofie in de twintigste eeuw zich meer naar de wereld, naar de dingen zelf, naar de dagelijkseheid van het leven, naar aandacht voor het gewende en gewone. Dat blijkt ook daaruit dat veel meer dan vroeger aan filosofie wordt gedaan buiten de universiteiten, ver van metafysische reflecties, van geschiedfilosofische speculaties of van taalanalyse en wetenschapsfilosofie. Men kan ook vermoeden dat de filosofie voor zichzelf een nieuwe taak heeft gevonden omdat de moderne samenleving, complex als die is geworden en door verregaande specialisering wordt beheerst, heeft geleid tot een sterke fragmentarisering van de kennis. Alleen de filosofie kan daaraan wellicht tegenwicht bieden door een zo breed en veelzijdig mogelijk perspectief, door de totaliteit van het leven in het oog te houden en antwoorden te suggereren op fundamentele vragen die nauwelijks meer gesteld worden: die naar de waarheid, het geluk, het goede, de zin van het bestaan.

Maar dat impliceert niet dat opnieuw veelomvattende systemen moeten worden bedacht, die zich vervolgens lenen voor uitspraken met absolute pretenties en leiden tot orthodoxie. Integendeel. Hedendaagse filosofiebeoefening zou veeleer bescheiden moeten zijn en genoeg dienen te nemen met het verhelderen van ingewikkelde intellectuele problemen, met alertheid op verborgen ideologische posities, en moeten streven naar luciditeit in een verwarrende

en verontrustende wereld. Daarmee zet ze ook de socratische inspiratie voort, waarbij niet het geven van definitieve antwoorden maar veeleer een hardnekkigheid in het vragen stellen en dus een nooit eindigende verwondering tot het ethos van de wijsgeer behoort. Die openheid, dat besef van de voorlopigheid van alle kennis en van onze relatieve onwetendheid zouden deel moeten zijn van elk wijsgerig bewustzijn.

In het bekende voorwoord van zijn hoofdwerk (over de waarne-
ming) heeft de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty de filosoof een ‘voortdurende beginnening’ genoemd. En hij vervolgt: ‘Dat wil zeggen dat hij niets voor definitief houdt van wat de mensen of de geleerden denken te weten. Dat wil ook zeggen dat de filosofie ook zichzelf niet voor zeker moet houden in hetgeen ze als waarheid heeft kunnen beweren, dat ze een steeds vernieuwde ervaring is van haar eigen begin, dat ze helemaal bestaat in het beschrijven van dit begin en dat uiteindelijk de radicale reflectie het bewustzijn is van haar eigen afhankelijkheid met betrekking tot een nog niet-doordacht leven, dat haar aanvankelijke, permanente en definitieve situatie is’ (uit *Phénoménologie de la perception*, 1945) [mijn vertaling, TL]. Een dergelijke voorzichtige en bescheiden rol voor het filosoferen sta ikzelf ook voor en klinkt door in de hoofdstukken die volgen. Het spreekt al uit de titel van dit boek, en daarom wil ik er enig commentaar op geven.

Die titel geeft te denken, en dat is ook de bedoeling. We bevinden ons altijd in het heden, hoewel het heden per definitie maar één dag duurt en dat alle volgende dagen opnieuw. Het verschuift dus steeds, is kortstondig en tegelijkertijd toch ook blijvend; we zijn altijd op weg naar het volgende heden. Ook op een andere manier zijn we op weg naar het heden, wanneer we namelijk het heden echt willen begrijpen. De kwestie is namelijk dat we om het/een heden te kennen afstand moeten nemen, dus al van dat betreffende heden verwijderd moeten zijn. Zolang we nog volledig in het heden vertoeven, ermee samenvallen, zijn we niet in staat om

het te overzien en te doorzien. Wanneer we het beter willen kennen, is het geen heden meer maar behoort het al tot ons verleden. Het kennen van een voorbij heden vereist een omweg die tevens de opoffering is van de concreetheid van het voorbij moment. Deze omweg is de omweg die de reflectie nodig heeft om het bekende in het gekende om te zetten. Dat geldt bij uitstek voor de filosofie: om de concreetheid van een vroeger heden te kennen, moet ze afstand nemen en de omweg maken van abstracties om juist dat heden te bereiken. Het gaat dus om een cirkel- of spiraalbeweging waardoor de onmiddellijkheid van de beleving wordt doorbroken om die zich dankzij omweg en uitstel cognitief toe te eigenen. Het 'heden' kan in bepaalde uitdrukkingen ook een bredere betekenis krijgen, zoals 'heden ten dage' waarmee niet één dag maar een hele periode kan worden bedoeld, bijvoorbeeld: onze moderne tijd. Ook deze betekenis klinkt in de titel door, want veel thema's die de revue passeren hebben betrekking op hoofdzakelijk de negentiende en twintigste eeuw, doorlopend in de huidige eeuw. Het woord 'heden' is dus nogal veelzinnig en het hangt van de context af wat er elke keer mee bedoeld wordt.

Door zijn of haar brede en kritische benadering hoopt een filosoof een zekere luciditeit te bereiken, ook en vooral met betrekking tot het heden, dus de huidige toestand in en van de wereld. Die is heden ten dage verre van rooskleurig, ik kom daarop in hoofdstuk XII nog uitvoerig terug. Ik vind het niet wenselijk om stoïcijns te blijven bij de bewustwording van de vele vormen van onrecht die er zijn, bij de verscherping van de tegenstellingen tussen mensen en staten, bij de toename van agressie en geweld, bij de onoplosbare problemen door een nog altijd groeiende wereldbevolking met steeds meer behoeften op een ecologisch aftakelende planeet die door onze destructieve activiteiten steeds minder bewoonbaar wordt, ook voor andere soorten. Ook en juist een filosoof moet zich mijns inziens engageren in woord en daad ten gunste van de waardigheid van de mens, de heelheid van het leven en het behoud van

de planeet. Het is heel tragisch dat het bestaan van *homo sapiens* – dus de ‘wetende, wijze mens’ – tegelijk met zoveel geweld en destructiviteit gepaard gaat. Ik roep alleen maar de afgelopen eeuw in herinnering met twee wereldoorlogen, enkele tientallen miljoenen doden, immense vernietigingen van gebouwen en zelfs complete steden, concentratiekampen en massamoorden, waaronder de Holocaust. Dit alles in Europa, een continent dat trots was op zijn beschaving, zijn techniek en zijn vooruitgang.

Het had trouwens niet veel gescheeld of Europa zou zijn opgedeeld in twee dictaturen wanneer Adolf Hitler niet zo overmoedig zou zijn geweest om Rusland binnen te vallen: die van nazi-Duitsland en de Sovjetunie. Dankzij massieve steun van de vs kon het nazisme worden overwonnen en in West-Europa de democratie worden hersteld. De ironie van de geschiedenis is evenwel dat de vs zelf zich de laatste jaren bijna ongemerkt bewegen in de richting van een dictatuur met fascistische trekken zodat West-Europa, dus de EU, de eminente taak krijgt om op zijn beurt de democratie te verdedigen en fascistoïde tendensen in eigen gelederen te bestrijden. Weliswaar is het Sovjetregime verdwenen, maar het huidige Rusland stevent opnieuw af op een dictatuur en noopt West-Europa om kleur te bekennen. Gemotiveerd door de waanidee van de ‘grootheid’ van Rusland wil Poetin niet alleen Oekraïne tot een vazalstaat maken, maar liefst ook andere staten aan zijn grenzen: de Baltische landen, Moldavië en Georgië.

De Europese Unie moet zich bovendien verdedigen tegen de vs, die hun eigen democratische traditie – ooit overgenomen van Europa – lijken te verloochenen. Het wordt overigens erg moeilijk voor de EU om afstand te nemen van Amerika, zozeer zijn haar economieën, haar bewapening, haar cultuur van consumentisme en amusement met elkaar vervlochten geraakt. Het probleem is dat in een nooit eindigende dialectiek landen en continenten toenadering tot elkaar zoeken en daarna zich van elkaar verwijderen, dat ze niet in staat zijn zich te bevrijden van het gewicht van hun

eigen geschiedenis, zodat de oude demonen van het wantrouwen, het nationalisme, het vijanddenken en de (her)bewapening weer terugkeren. Op dit moment wordt dat ook dramatisch gedemonstreerd door de gebeurtenissen in Gaza, waar Israël in een doorgeschoten reactie op de terreuraanslag van Hamas van 7 oktober 2023 zich schuldig maakt aan misdaden tegen de menselijkheid en alle internationale protesten arrogant naast zich neerlegt. Een volk dat zelf een poging tot genocide op grote schaal door het nazisme heeft ondergaan, probeert op zijn beurt op een ander volk genocide te plegen. Het is de zoveelste manifestatie van het onvermogen van mensen om zich te onttrekken aan de infernale cyclus van haat en geweld en eens te meer een treurig bewijs van de tragiek van onze geschiedenis.

Tot slot spreek ik mijn dank uit aan Ellen Cloosterman, Annet van Drenth, Mia Hoevenaeghel en Robert Schillema voor hun belangstelling en inspiratie.

Ton Lemaire, september 2025

I

Waarom ik schrijf, bij wijze van inleiding

Ik begin dit hoofdstuk met een simpele vraag, maar een waarop het antwoord helemaal niet zo eenvoudig blijkt te zijn. Ik ga proberen om in enkele stappen er een bevredigend antwoord op te geven en ik vertrek vanuit de gedachte dat in ieder geval schrijven een uiting is van het leven. Elk leven betekent namelijk altijd zich uitdrukken, en schrijven is zich uiten in woorden en zinnen en bovendien met de letters van het schrift. Een uiting in gesproken taal is noodzakelijk vluchtig, woorden zijn luchttrillingen die slechts bestaan in de korte tijd dat ze klinken. Door ze op te schrijven krijgen ze een nadrukkelijker bestaan, in materiële en zichtbare vorm, dat bovendien duurzamer is. De Romeinen hadden al het gezegde *verba volant, scripta manent*: ‘woorden (ver)vliegen, het geschrevene blijft’. Schrijven is een poging om uitingen te onttrekken aan de vluchtigheid van het ogenblik, in zekere zin een strijd tegen tijd en vergankelijkheid. Door ze op te schrijven geef ik zodoende aan mijn gevoelens en gedachten een groter gewicht en substantie. In beginsel kunnen ze me zelfs overleven, maken ze dat ik in zekere zin nog voortbesta als ik al lang dood ben.

Omdat het schrift een zekere duurzaamheid bezit, betekent het ook een soort waterscheiding binnen de geschiedenis: na de uitvinding ervan houdt de prehistorie op en begint de ‘geschreven geschiedenis’ zoals dat heet. We weten dat het schrift in circa het

derde of vierde millennium voor Christus is ontstaan in de vroege staten van het Nabije Oosten en lange tijd uitsluitend werd gebruikt door de heersende klasse en wel voor praktische doeleinden zoals het afkondigen van wetten, het opstellen van lijsten met voorraden, het noteren van aankopen en verkopen, het opschrijven van genealogische reeksen van koningen. Wat er in ieder geval uit blijkt, is dat door het schrift de reikwijdte van de orale uitingen – mededelingen, standpunten, interpretaties – in hoge mate werd vergroot.

Eeuwenlang is het vermogen tot schrijven – en tot lezen – beperkt gebleven tot een kleine groep mensen. Geletterdheid van het grootste deel van de bevolking wordt eigenlijk pas bereikt in de twintigste eeuw, en dan alleen in een klein aantal samenlevingen. Om dat te realiseren waren verschillende voorwaarden vereist, onder andere de uitvinding van de boekdrukkunst die vermenigvuldiging van teksten gemakkelijker en goedkoper maakte. Ik ga niet uitvoerig in op het uitgebreide thema van de invloed van het schrift op mens en samenleving en de eventuele voor- en nadelen ervan. Ik vermeld alleen dat er al vroeg op gewezen werd dat gesproken taal spontaner is dan geschreven taal; dat in de eerste meer gevoel meeklinkt en in de laatste meer afstand; en dat het uitwendig geheugen dat het schrift belichaamt het normale geheugen lui kan maken.

Door ervaringen en kennis in lettertekens uit te drukken, kwamen mensen als het ware oog in oog tegenover hun eigen taal te staan waardoor ze de aard en structuur ervan gemakkelijker konden onderzoeken dan wanneer die louter oraal was gebleven. Kortom, het schrift bevorderde de bewustwording van grammaticale en logische regels. Bovendien werd het mogelijk om hele reeksen waarnemingen te gaan noteren die betrekking hebben op de bewegingen van de hemellichamen, zodat de basis kon worden gelegd van de astronomie en de astrologie. Door dit alles werden belangrijke stappen gezet op weg naar de opkomst van filosofie en wetenschap, want deze twee – die aanvankelijk nog niet onderscheiden waren – veronderstelden een reflexieve verhouding tot taaluitin-

gen. De overgang van mythologie naar wetenschap en filosofie had dan ook waarschijnlijk niet kunnen plaatsvinden zonder het schrift. Het schrift heeft niet alleen een bijdrage geleverd aan de toename van kennis, maar ook aan de bewustwording van de menselijke geest van zijn eigen vermogens.

Dat geldt niet alleen op het niveau van de collectiviteit maar ook op dat van het individu, dat dankzij het schrift een andere verhouding kan krijgen ten opzichte van zichzelf. Dat wordt al duidelijk bij het schrijven van een dagboek. Veel mensen zijn ooit begonnen in een dagboek te schrijven, vooral in hun puberteit en adolescentie, en sommige gaan er heel lang mee door. Zo'n dagboek wordt dan een soort metgezel aan wie men allerlei intieme dingen toevertrouwt en dat daardoor een steun en toeverlaat kan worden. Ook ik ben ooit in een dagboek gaan schrijven en heb dat jarenlang volgehouden, zij het dan niet elke dag. Op een gegeven moment ben ik ermee opgehouden, maar begon dan later in mijn leven opnieuw aan een dagboek, vooral in perioden waarin ik het moeilijk had. Het gaf me een goed gevoel om mijn ervaringen te noteren, alsof ze daardoor duidelijker contouren kregen en onttrokken werden aan de wisselvalligheid van het moment. Bovendien kon ik door mijn eerdere notities bladeren en constateren wat me tevoren bezighield en of er een verandering te zien was in de verhouding tot mijn problemen. Door dat alles kon ik me terugbuigen op mezelf, een dialoog met mezelf voeren dankzij het schrift. Zo'n dagboek droeg dus bij tot zelfkennis, alles bij elkaar vertelde ik daarin aan mezelf het verhaal van mijn leven en gaf het al schrijvende ook meer samenhang en continuïteit.

De praktijk om een dagboek bij te houden is in de geschiedenis relatief recent. De eerste die gewoonlijk wordt genoemd als dagboekschrijver is niemand minder dan de Romeinse keizer Marcus Aurelius in de tweede eeuw. Deze is om verschillende redenen een nogal bijzondere keizer geweest, onder andere omdat hij ook min of meer een wijsgeer was. Het geschrift waardoor hij bekend is ge-

worden draagt een titel die op verschillende manieren is vertaald, maar letterlijk genomen is het ongeveer 'voor mezelf'. Hij had het niet bedoeld om het ooit uit te geven. Hij schreef in het Grieks, de taal die ontwikkelde Romeinen in die tijd vaak gebruikten.

De tweede persoon van wie een dagboek bekend is geworden, is de heilige Aurelius Augustinus, de eerste grote kerkvader en iemand die zeer invloedrijk is geweest in de vroegste en vroege fasen van het christendom. Hij was niet alleen bisschop, maar ook een groot schrijver en dat manifesteert zich op een briljante manier in zijn *Confessiones*, oftewel zijn *Belijdenissen*. Deze vormen het verslag van de voortdurende samenspraak van zijn ziel met de Schepper, een dialoog van de auteur met zichzelf in zijn gerichtheid op de christelijke God. Het kader waarin zijn zelfbewustwording zich voltrekt is de religie; de zelfreflectie wordt dus in hoge mate gestimuleerd doordat hij zich richt op de ander, dat wil zeggen: de Ander bij uitstek, God, die wordt verondersteld zijn Schepper te zijn en zijn bestaan richting en zin te geven.

De derde persoon die ik noem als auteur van een soort dagboek is Jean-Jacques Rousseau geweest. Of moet ik zeggen: van zijn autobiografie, ook *Les confessions* geheten? Rousseaus verslag is de moderne tegenhanger van dat van de kerkvader; het is geen tweespraak met een verre God maar louter met zichzelf in zijn individualiteit, waardoor hij in veel opzichten de eerste moderne mens is. Hij is zich terdege bewust van de bijzondere aard van zijn onderneming, getuige de openingszinnen: 'Ik wil aan mijn medemensen een mens tonen in heel de waarheid van zijn natuur; en die mens, dat zal ik zijn, ik alleen [...], ik ben niet gemaakt als een van hen die ik heb gezien; ik waag het te geloven dat ik niet ben gemaakt zoals een van degenen die bestaan. Ik mag dan niet meer waard zijn, tenminste ben ik anders.' Met andere woorden: Rousseau is zich er erg van bewust dat hij volstrekt uniek is in zijn identiteit. En in zijn geschrift spreekt hij zich openhartiger uit dan enig mens tot dan toe had gedaan.

Waarschijnlijk zijn wel de bekendste dagboeken van de twintigste eeuw (tenminste in Nederland) die van Anne Frank en Etty Hillesum, jonge Joodse vrouwen in de dramatische context van de Tweede Wereldoorlog, beide gepubliceerd nadat de auteur was omgekomen in Auschwitz. Uit beide teksten blijkt hoezeer de schrijfster houvast en troost vond door haar ervaringen, angsten en wanhoop op te schrijven in haar dagboek. En tevens is te constateren dat de heel jonge Anne en de iets oudere Etty in die jaren van de oorlog een duidelijke groei in hun persoonlijkheid hebben doorgemaakt, zeker mede dankzij hun dagboeken, die na de oorlog terecht grote bewondering en erkenning hebben ondervonden. Niet altijd wordt een dagboek in dramatische situaties als die van een oorlog begonnen, maar men begint er nooit 'zomaar' aan. De behoefte om een dagboek bij te houden, komt in de meeste gevallen voor wanneer men in verwarring of problemen verkeert, of in het algemeen gesteld: zich in een levensfase bevindt waarin behoefte bestaat aan (her)oriëntatie, bezinning op de afgelegde weg, verwerking van heftige ervaringen zoals een scheiding, een nieuwe relatie of een sterfgeval van nabij.

Het is bekend dat veel kinderen op een gegeven moment behoefte krijgen aan een eigen, liefst geheime plek om zich terug te trekken. Welnu, een dagboek functioneert enigszins als zo'n geheime plek. Om erin te schrijven, trekt men zich terug op een rustige plaats en concentreert zich geruime tijd op de lege pagina's van een schrift om er zijn of haar notities in te maken. Schrijven is onvermijdelijk een eenzellige bezigheid, waarbij je je tijdelijk terugtrekt in en met jezelf en de omgang met anderen voor het moment opschort. Dat geldt eigenlijk wel voor alle vormen van schrijven en trouwens ook van het lezen: beide vereisen een terugtrekken uit gezelschap. Er zit daarbij een addertje onder het gras want vaak of langdurig schrijven en lezen versterkt de eenzelligheid van de betrokkene en kan ten koste gaan van voldoende sociale contacten. Als ik op mijn eigen leven terugkijk, weet ik dat ik al jong de

behoefte had om te gaan schrijven omdat ik ten gevolge van de gezinssituatie (een nakomertje) en een ingrijpende verhuizing als kind behoorlijk veel alleen ben geweest. En door te gaan schrijven werd dat relatieve isolement enerzijds gecompenseerd maar anderzijds ook weer versterkt.

Er is een mooi gedicht van Ida Gerhardt over de eenzaamheid van de lezer. Het is maar kort, dus ik geef het integraal weer.

Onvervreemdbaar

Dit wordt ons niet ontnomen: lezen,
en ademloos het blad omslaan,
ver van de dagelijksheid vandaan.
Die lezen mogen eenzaam wezen.
Zij waren het van kind af aan.
Hen wenkt een wereld waar de groten,
de tijdlozen, voortbestaan.
Tot wie wij kleinen mogen gaan;
de enigen die ons nooit verstoten.¹

Tijdens mijn puberteit las ik zoveel boeken dat ik eraan verslaafd ging raken. Wanneer ik een boek uit had (een avonturenverhaal, een indianen- of cowboyboek, een ontdekkingsreis) viel ik in een leegte die ik probeerde te vullen met een volgend boek. Ik schreef ook af en toe in een dagboek en ook twee stukjes in onze schoolkrant. Wat een voldoening dat je je eigen woorden gedrukt zag, alsof ze daardoor een grotere waarde hadden gekregen!

Door te lezen leefde ik tijdelijk ‘ver van de dagelijksheid vandaan’, zoals de versregel het formuleert. Ja, ik wilde groots en meeslepend leven, het alledaagse leven en zeker dat op school was weinig boeiend, saai, oninteressant vergeleken met wat ik in de boeken las. Achteraf gezien was het maar goed dat ik rond mijn vijftiende drie passies kreeg die mijn leeshonger doorbraken: de